

М. Ю. Брайчевський

НУМІЗМАТИКА В ТЕМАХ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Знахідки монет становлять важливу групу східнослов'янських древностей. І хоча карбування монет виникло у східних слов'ян лише за часів Київської Русі (точніше, в кінці X ст.), грошовий обіг у них почався значно раніше, в результаті чого іноземні монети в тій або іншій мірі потрапляли на територію східнослов'янських земель за багато століть до утворення Київської держави.

Значення нумізматичних пам'яток для висвітлення стародавньої історії нашого народу загальновідоме. Але багато проблем, так чи інакше зв'язаних з дослідженням нумізматичних пам'яток, і в наші дні залишаються нерозробленими, а деякі з них знаходять різне вирішення з боку окремих дослідників.

Монета виступає перед нами як досить складне суспільне явище. Як результат людської праці і творчості, вона становить дуже важливе джерело для вивчення історії того суспільства, яке її випустило у обіг. Це — суто нумізматичний аспект проблеми.

Існує й інший аспект проблеми — археологічний, коли об'єктом дослідження стає не монета сама по собі, а знахідка монети виступає як один з видів археологічних пам'яток. В цьому аспекті джерелознавче значення нумізматичного матеріалу значно розширюється: джерело виходить за межі того суспільства, яке дало йому життя, як сама монета дуже часто виходила за межі цього суспільства.

Принципову різницю між нумізматичним і археологічним аспектами дослідження монетного матеріалу завжди слід мати на увазі, хоч вони обидва тісно зв'язані між собою. Головним

змістом цієї статті буде висвітлення не тих умов, в яких монета здобула життя, а тих, які зумовили її попадання в землю саме в тому місці, де вона знайдена.

Ці загальні міркування дуже важливі при постановці нашої теми. Адже йдеться про період до виникнення власного монетного карбування у східних слов'ян, коли у їхньому суспільстві оберталися лише іноземні монети — грецькі, римські, візантійські, іранські, арабські.

Одним з головних принципів археологічного дослідження нумізматичного матеріалу повинна бути територіальна конкретність. Говорити про ці загальнозрозумілі речі доводиться тому, що, на жаль, принципу територіальної конкретності дотримуються далеко не завжди ¹.

Дослідники висловлювали різні погляди на історичне значення монетних знахідок на території чужих земель. Були думки, нібито поширення іноземної монети всюди обов'язково повинно зв'язуватися з діяльністю тих народів, чий творчості ці монети зобов'язані своїм існуванням. Зокрема, поширення античних монет у Східній Європі пояснювалося діяльністю грецьких купців, а знахідки цих монет вважалися слідами грецьких колоній чи торговельних пунктів. Таку точку зору висловлював, наприклад, І. Фундуклей, стверджуючи у зв'язку з цим наявність грецьких торговельних факторій у Середній Наддніпрянщині ². Відомий польський історик І. Садовський вважав, що поширення римських монет на центрально- і східноєвропейських землях було безпосереднім результатом торговельних експедицій римлян до узбережжя Балтійського моря по янтар ³.

З другого боку, чималою поширення в буржуазній науці набула й інша точка зору, а саме, що римські монети на території «варварських» земель є слідами військової діяльності римлян, слідами перебування тут римських легіонів і т. д.

Спільним для цих поглядів є те, що місцеве населення (в тому числі і слов'яни) взагалі викреслювалося з числа дійових осіб у процесі територіального поширення іноземної монети і, отже, значення конкретних знахідок монет як джерела з історії цього населення практично зводилось нанівець.

Ця тенденція, однак, цілком безпідставна. Хоча не можна повністю виключати можливість деякого проникнення греків, римлян, візантійців чи арабів принаймні на частину тих земель,

¹ Див. В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР, «Свод археологических источников СССР» (далі — Клады...), М., 1961.

² И. И. Фундуклей, Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии, К., 1848, стор. 74.

³ I. N. Sadowski, Drogi handlowe Greków i Rzymian przez porzeczka Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży morza Bałtyckiego, Pamiętnik PAU, Kraków, 1876.

де зустрічаються їхні монети, але не може бути сумніву, що головним фактором у процесі поширення цих монет була все ж таки діяльність місцевих племен. Про це свідчить багато даних, давно вже відзначених у літературі. Підкреслювалося, зокрема, що античні монети знаходять в таких віддалених районах, куди вони не могли бути занесені самими греками чи римлянами. Ще Д. Я. Самоквасов, полемізуючи з Фундуклеєм і Садовським, відзначав, що знахідки римських монет у Східній Європі трапляються у Петербурзькій губернії, у Поволжі і т. д., тобто в таких місцях, де римляни ніколи не бували і не могли бути ⁴.

Але вирішальне значення має той факт, що знахідки іноземних монет у Східній Європі, як правило, зустрічаються у комплексах місцевих археологічних культур, що безпосередньо зв'язує їх з діяльністю носіїв цих культур. Дуже часто монети трапляються на поселеннях, в похованнях, вкладах, які, крім того, містили вироби місцевих типів, і т. д. Все це, безперечно, свідчить про те що їх поширення було зв'язане з розвитком місцевого населення і, отже, подібні знахідки повинні розглядатися, як важливе джерело з історії цього населення.

Зокрема, так стоїть справа відносно знахідок древніх монет на східнослов'янських землях. Вони поширювалися в середовищі місцевих племен і здійснювали цілком точно визначені функції, в першу чергу зв'язані з розвитком обміну і торгівлі. Через це вони повинні розглядатися як важливе джерело для вивчення економічного розвитку східноєвропейських племен (історія торгівлі, монетного обігу і т. д.).

З другого боку, оскільки йдеться про монети іноземного походження, важливою проблемою стає питання про причини і шляхи їх потрапляння на східноєвропейські землі. Звідси — важливим аспектом дослідження є проблема відносин стародавнього населення Східної Європи з Грецією, Римом, Візантією, країнами Сходу. Ці зносини могли мати (і практично мали) дуже різний характер: економічний (і перш за все торговельний), а також і політичний, оскільки монети могли з'являтися на східнослов'янських землях не лише в результаті торгівлі, а й як військова здобич, плата за військову службу тощо.

Особливу проблему становить дослідження кладів монет, які дуже різноманітні у кількісному і якісному відношенні і тому дають багатий матеріал для роздумів. Поширенням (але в основі невірним) є уявлення про клад як про майно, закопане в землю під час якоїсь небезпеки. Тому дослідники здебільшого розглядають клад як джерело для характеристики політичної обстановки тієї чи іншої конкретної доби, помилково вважаючи, що велика кількість кладів з більш-менш однаковим хроноло-

⁴ Д. Я. Самоквасов, История русского права, вып. II, Варшава, 1884, стор. 112—113.

гічним діапазоном обов'язково повинна відповідати якомусь бурхливому періоду в історії земель, на яких ці клади знайдені⁵. Наприклад, є тенденція вважати, що більшість кладів римських монет на території східнослов'янських земель були закопані в часи гуннської навали.

Насправді історичне значення кладів зовсім інше. Вони відбивають процес утворення скарбів, тобто нагромадження багатства в руках окремих осіб. Економічна суть цього процесу полягає у розриві безперервного ланцюга метаморфоз гроші—товар—гроші та товар—гроші—товар, у зв'язку з чим певна кількість грошового матеріалу випадає з обігу і осідає у вигляді скарбів. Звичай переховувати скарби в землі взагалі був дуже поширений у народів, що стояли на ранніх ступенях розвитку товарно-грошових відносин. К. Маркс ілюстрував це явище на прикладі Індії, де закопування скарбів в землю, незалежно від політичної обстановки і військових загроз, широко практикувалося ще в XIX ст.⁶ Стародавнє населення Східної Європи в цьому відношенні не становило якогось винятку.

Дослідники, що переоцінюють значення політичної обстановки для закопування скарбів у землю, не розуміють правильного змісту тих обставин, які вони спостерігають. Адже справа полягає не лише в тому, що клади монет, які ми знаходимо нині, були колись зариті в землю. Справа полягає і в тому, що вони своєчасно не були вириті з землі, хоч, само собою зрозуміло, цінності потрапляли в землю зовсім не для того, щоб назавжди лишитися в ній, аж доки археолог не натрапить на них у процесі розкопок. Вони закопувалися для того, щоб бути відкопаними. Фактично так і було, причому і закопування і відкопування кладів, як правило, не носило характеру одиничного акту.

Тому, коли йдеться про відображення політичної обстановки укладах тієї чи іншої доби, доводиться говорити не про той час, коли ці клади були закопані в землю (і, отже, не про причини цього закопування), а про те, коли і чому вони не були відкопані (може, через масову загибель їх власників). А це докорінно змінює справу. Так, наприклад, більшість кладів римських монет, знайдених у Середній Наддніпрянщині, містить монети до Коммода або Септимія Севера (рубіж II і III ст. н. е.). З цього, однак, аж ніяк не випливає, що всі вони були закопані саме в цей час. Відсутність в них монет більш пізніх, ніж монети Септимія Севера, пояснюється не тим, що на цей час всі ці скарби вже втратили своїх власників і перетворилися на клади, а тим, що монети III ст. і ще пізнішого часу взагалі не були поширені у східних слов'ян, бо регулярні зв'язки з Римом були

⁵ В. В. Кр опот к и н, Клады..., стор. 12.

⁶ К. М а р к с, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 133.

перервані саме на рубежі II і III ст., коли розпочався активний наступ причорноморських племен проти імперії. Отже, верхня межа хронологічного діапазону цих кладів показує не час їх закопування, а час припинення надходження римських монет на східнослов'янські землі.

Видатний радянський нумізмат О. М. Зограф наводить правило, за яким археологу рекомендується визначати дату закопування кладів (уточнюємо: остаточного закопування, тобто, втрапи скарбом свого власника)⁷. Ця дата встановлюється на підставі найпізнішої монети даного кладу і найранішої з числа тих, які поширені в місцевості, де знайдений клад, але відсутньої у його складі. Якщо звернутися до нашого прикладу з датуванням кладів римських монет, знайдених на території східнослов'янських земель, то хронологічні рамки будуть визначені на підставі монет Коммода і Септимія Севера (найпізніших, що присутні у складі знахідок) і арабських монет VIII—X ст.—найраніших з числа поширених на цій території після припинення притоку римського срібла. Отже, справжньою датою цих кладів буде відрізок часу між початком III ст. та VIII—IX ст. н. е. Практично так воно і було, про що докладніше скажемо нижче.

На жаль, археологи дуже часто звертають увагу лише на найпізнішу монету, яка дає надійний «*terminus post quem*» (тобто час, не раніше якого), але навіть приблизно не визначає «*terminus ante quem*», забуваючи про спосіб визначення останнього⁸.

Поняття «скарбу тривалого нагромадження» (дуже умовне) може бути застосоване до скарбу з динамічним складом, який існує протягом життя кількох поколінь, переходячи у спадщину з рук в руки. Склад такого скарбу, з яким він доходить до нас, завжди більш-менш точно відповідає складу монет, які були у обігу на той момент, коли він втратив своїх власників і перетворився на клад. Саме такими скарбами і є більшість наших кладів, що містять римські монети до Коммода і Септимія Севера включно.

Справа інтерпретації монетних кладів не така проста, як це здається деяким дослідникам, і в кожному разі вимагає конкретного розгляду.

Найдавнішими монетами, які відомі на території східнослов'янських земель, є монети грецькі. Їх поява у Північному Причорномор'ї була зв'язана з виникненням античних колоній на північному узбережжі Чорного моря в VI—V ст. до н. е. Як відомо, ці колонії відіграли велику роль в економічному роз-

⁷ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА СССР, № 16, М.—Л., 1951, стор. 106—107.

⁸ В. В. Кропоткин, Клады..., стор. 17—21.

витку причорноморських земель, особливо завдяки своїй торговельній діяльності.

В літературі висловлювалась точка зору, згідно з якою в основі виникнення античних поселень у Причорномор'ї була торговельна діяльність грецьких поселенців⁹. У зв'язку з цим первинні міста розглядалися як торговельні факторії, що від самого свого початку нібито встановлювали активні економічні зв'язки з місцевими племенами Скіфії. Вважаємо цей погляд невірним: грецька колонізація Північного Причорномор'я становила невід'ємну частину грецької колонізації в цілому і, отже, повинна була мати ті ж самі причини. Ці причини добре відомі і полягали у так званій примусовій еміграції частини населення метрополії¹⁰.

Переселенці шукали собі пристановища (в тому числі і на північному узбережжі Чорного моря), незалежно від можливостей і умов для торговельної діяльності. Остання з'явилась як наслідок колонізації, завдяки тим сприятливим обставинам, що впливали з співвідношення античного і «варварського» світу. Займатися торгівлею було вигідно, бо Скіфія могла запропонувати грецьким поселенцям хліб, худобу й інші сільськогосподарські продукти (а також і рабів), тоді як сама потребувала великої кількості промислових товарів, що могли бути запропоновані грецькими купцями.

В кожному разі широкий розвиток торгівлі античних міст з глибинними районами Скіфії в VI—IV ст. до н. е. стоїть поза сумнівом¹¹. Матеріальними залишками цієї торгівлі є велика кількість грецького художнього посуду, металевих виробів, а особливо уламків глиняної тари (амфор), що незмінно зустрічаються серед пам'яток скіфської культури. Амфори, зокрема, свідчать про жваву торгівлю вином і олією, які в них перевозилися.

Північне Причорномор'я було справжньою житницею для Греції. Саме тільки Боспорське царство постачало Афінам положину потрібного їм зерна. Херсонес також вів активну торгівлю хлібом; Ольвія і Тірас, які були переважно центрами транзитної торгівлі між метрополією та скіфською периферією, в свою чергу вели інтенсивну торгівлю зерном, яке одержували від землеробських племен Скіфії (скіфів-орачів). Знахідки зернових ям і великих посудин, призначених для зберігання і перевезення збіжжя, дуже поширені серед археологічних знахідок у античних містах Причорномор'я. Але з Причорномор'я вивозилися й інші продукти (худоба, дерево тощо), а також раби.

⁹ Див., напр.: Д. П. Каллистов, Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Л., 1949, стор. 9.

¹⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, стор. 278.

¹¹ М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., «Археологія», т. IX, К., 1954, стор. 72—76.

Таким чином, розвиток торгівлі греків з населенням Середньої Наддніпрянщини починаючи з VI ст. до н. е. стоїть поза сумнівом. Але кількість грецьких монет, знайдених на території лісостепової смуги, дуже незначна, можна сказати, мізерна. Так, на території всієї України (яка більша території Скіфії) можна назвати лише поодинокі знахідки випадкового характеру. Зокрема, звертає увагу майже повна відсутність грецьких монет у комплексах скіфської культури, а ті надзвичайно рідкісні монети, які все ж таки трапляються, виступають часто-густо у демонетизованому вигляді. Так, при розкопках одного з Рижанівських курганів була знайдена босфорська монета, вставлена у перстень замість гєми.

Випадкові знахідки грецьких монет також дуже рідкісні. Можна назвати знахідки корінфської монети VI—V ст. до н. е. в районі Києва (поблизу Феофанії), пантікапейських монет (серед них — одна V—IV ст. до н. е.) в районі Чернігова, над річкою Білоусом, пантікапейських монет IV—III ст. до н. е. біля с. Велике Устя на Чернігівщині та кілька глухих згадок про знахідки грецьких монет (невідомого ближче часу) біля Звенигородки на Київщині, в Хмельницькому, в Чорному Острові та Михайлівці на Хмельниччині; ольвійських, боспорських та херсонесських монет у Ржищеві (Київщина), в Цюрупинському, Червоному Маяку та Збур'ївці (Херсонщина), а також в невизначеному ближче місці Вінницької області.

В Севлюші на Закарпатті трапилися монети ілірійських міст Аполонії і Дірахіума (Дурес) III ст. до н. е., а в Синяві і Мельниківці на Київщині — невизначені ближче монети Птоломеїв. Поблизу Мукачєвого (Закарпаття), на поселенні Галліш-Ловачка знайдено монету пеонійського царя Аудолеона (315—286 рр. до н. е.). Цим, власне, вичерпуються відомості про знахідки грецьких монет на території сучасної УРСР.

Так само дуже рідкісними є й знахідки македонських монет Філіпа II, Олександра Великого та Лізімаха. Такі монети трапилися в м. Хмельницькому, в Монастирку на Дніпрі (проти Перейслава-Хмельницького), в Кожухівці на Вінничині та в кількох пунктах степової смуги (Нижні Сірогози, Дворянка, Овідіопіль, Долинське, Рені), де вони, мабуть, зв'язуються з діяльністю населення античних причорноморських міст.

Вважаємо, що незначна кількість цих знахідок говорить сама за себе, особливо коли порівняти її з кількістю речей античного виробництва, знаходжуваних на цій же території. Проте висновків може бути два: або в той час торгівля племен, що населяли лісостепову смугу Східної Європи, з античними містами відбувалась в формі натурального обміну, або вона мала більш-менш рівномірний баланс. Гадаємо, що перше припущення більш правдоподібне: виникнення грошової торгівлі у східноєвропейських «варварських» племен — справа пізнішого часу.

Докорінним чином ситуація змінюється лише на початку нашої ери, коли на східнослов'янські землі розпочинається масовий приплив римських монет. Тепер на території цих земель відомо понад 1000 знахідок римських монет, в тому числі більш як 100 кладів, що налічують від кількох десятків до кількох тисяч екземплярів монет. Точно підрахувати загальну кількість монет, знайдених тут, неможливо через неповноту наявних відомостей.

Територіальне розміщення відомих сьогодні знахідок римських монет на східнослов'янських землях показує, що вони зосереджуються в лісостеповій смузі, майже не виходячи за її межі. Загалом територія поширення римської монети у Східній Європі дуже точно співпадає з територією черняхівської культури, поодинокі знахідки римських монет в комплексах цієї культури та на площі її поселень підтверджують, що ці монети дійсно поширювалися в середовищі її носіїв, тобто тієї частини східнослов'янських племен, які відомі під іменем антів. Отже, на початку I тисячоліття н. е. монета стає найпоширенішим видом античного імпорту на наших землях.

Хронологія римських монет, знайдених на території східнослов'янських земель, свідчить, що масовий приплив цих монет відбувався головним чином протягом II ст. н. е. Монети республіканського часу у нас надто рідкісні: можна назвати лише поодинокі знахідки (зокрема, дуже інтересну знахідку монети Спурія Афронія, карбовану у 200 р. до н. е. у Києві на Замковій горі); ранні імператорські монети (династії Юліїв — Клавдіїв) зустрічаються трохи частіше, але лише від часів Нерона можна говорити про початок масового припливу римської монети на східнослов'янські землі.

Найбільше зустрічається у нас монет династії Антонінів — Траяна, Адріана, а особливо Антоніна Пія і Марка Аврелія (разом з монетами їх дружин і співправителів). При цьому необхідно відзначити важливу особливість: монети Нерона та імператорів династії Флавіїв, як правило, знаходять у кладах з більш пізніми монетами, але у порівняно незначній кількості. Отож, можна припустити, що вони і надходили до наших земель в якійсь мірі разом з пізнішими монетами Антонінів, тобто у II ст. н. е.

Говорячи про хронологію надходження римських монет на східнослов'янські землі, не можна абстрагуватися від політичної обстановки того часу. На початку II ст. н. е., саме в правління Траяна (коли кількість римських монет, що потрапляли на нашу землю, різко зросла), була завойована Дакія, і кордони Римської імперії безпосередньо наблизилися до кордонів слов'янських земель. Це створило умови для встановлення безпосередніх зв'язків, в тому числі і економічних, східних слов'ян з римлянами. Отож, немає нічого дивного, що саме протягом II ст. н. е., в часи панування римлян у Дакії, торговельні зно-

сини черняхівських племен з античним світом розвивалися особливо інтенсивно, аж доки не було зломлене це панування.

Вже на початку III ст. кількість римських монет, знаходжуваних на території УРСР, різко знижується. Монети останнього представника династії Антонінів—Коммода, хоча і поширені у нас, але вже не в такій кількості, як монети часів Антоніна Пія чи Марка Аврелія, а після Септимія Севера кількість їх скорочується так різко, що, по суті, в цей час можна говорити про припинення масового припливу.

Причини цього явища були двоякого роду. Внутрішня криза Римської імперії, яка захопила всі сторони життя держави, в тому числі й економіку, привела, між іншим, і до розладу грошового обігу, псування монети, її знецінення, зникнення з обігу повноцінної срібної монети попередньої доби і т. д. Друга причина — ускладнення політичної обстановки, початок широкого руху «варварських» народів (в тому числі і слов'ян) проти римської імперії. Значення обох цих моментів для припинення торговельних стосунків «варварів» з Римом підкреслював Ф. Енгельс¹².

В буржуазній науці знахідки римських монет використовувалися в кращому випадку лише як джерело для вивчення історії економічних та політичних відносин населення «варварських» земель з Римською імперією. Звичайно, цей аспект проблеми насамперед стає на порядку денному, бо зумовлений зовнішньою суттю питання: коли йдеться про римські, тобто чужоземні, монети, то в першу чергу треба з'ясувати причини і умови їх появи на території чужих земель. Але проблема виявляється значно глибшою і має ще одну, так би мовити, внутрішню сторону. Римські монети, які трапляються на східнослов'янських землях у великій кількості, безперечно, є дуже важливим джерелом для вивчення соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства. Це стосується різних сторін даного процесу.

По-перше, поширення римських монет у східнослов'янських племен було зв'язане з розвитком у них грошової торгівлі як зовнішньої, так і внутрішньої. Само собою зрозуміло, торгівля не могла розвиватися ізольовано від інших галузей господарської діяльності, навпаки, вона була безпосередньо зв'язана з розвитком ремесла і суспільного поділу праці. І якщо дослідження знахідок римських монет дає можливість встановити факт більш-менш постійної внутрішньої грошової торгівлі вже в II ст. н. е., це має величезне значення для загальної оцінки стану соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства в цілому.

Знахідки римських монет є також важливим джерелом для вивчення майнових відносин всередині східнослов'янського су-

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 370—371.

спільства. Велике значення в цьому плані мають клади монет, які розглядаємо як скарби, тобто, як безпосередній вияв процесу нагромадження багатства в руках окремих представників суспільства.

Разом з тим не можна заперечувати й того, що дослідження знахідок римських монет на східнослов'янських землях має не лише економічний, а й політичний, точніше воєнно-політичний аспект. Ці монети потрапляли до рук східних слов'ян не лише в результаті торгівлі з римлянами, але й внаслідок воєнно-політичних зв'язків як військова здобич, контрибуції, як плата за участь у військових заходах самих римлян і т. д. З цього випливає дуже важливе питання про співвідношення монет, одержаних слов'янами в результаті торгівлі, з одного боку, і захоплених ними в ході військово-політичних подій, з другого. Ніхто, здається, не стане заперечувати, що в III—VII ст. військово-політична активність слов'ян різко підвищується порівняно з II ст. н. е. Однак, кількість іноземних (римських, а пізніше — візантійських) монет, знаходжуваних на східнослов'янських землях в III—IV ст., різко скорочується, а в V—VII ст. взагалі стає мізерною. Звідси висновок, що військово-політичний фактор у процесі поширення іноземних монет на території східнослов'янських племен мав порівняно невелике значення.

Цей висновок здається дуже важливим, бо в буржуазній науці дуже поширений погляд на давніх слов'ян як на розбійників-і грабіжників, які немовби тільки те й робили, що громили і грабували багаті античні міста. Як бачимо, археологічний матеріал не підтверджує цього погляду: кількість монет тієї доби, коли слов'яни справді вели активний наступ на Візантію, виявляється надто незначною у порівнянні з кількістю монет II ст., які потрапляли сюди в першу чергу в результаті торгівлі.

Однак, звідси аж ніяк не випливає, що знахідки античних монет на наших землях взагалі не можуть бути джерелом для вивчення воєнно-політичних зв'язків древніх слов'ян з римським чи візантійським світом. Навпаки, особливий склад знахідок, які так чи інакше зв'язані з політичними подіями тодішньої епохи, дозволяє не лише виділити їх з числа загальної суми нумізматичних комплексів, а й пов'язувати кожен з них з конкретним вузлом подій.

Так, відомий Оболонський клад (його пісідійська частина), знайдений ще в минулому столітті в Києві, є свідченням участі придніпровських слов'ян у морських походах причорноморських племен у Малу Азію в середині III ст. н. е. (скоріш за все поява цього кладу зв'язується з походом 264 р.)¹³. Ряд знахідок

¹³ М. Ю. Брайчевский, К вопросу о происхождении Оболонского клада, КС ИИМК, вып. 66, М., 1956.

монет придунайського карбування першої половини III ст. зв'язується з участю східних слов'ян в походах 248 та 250—251 рр.¹⁴ і т. д. З другого боку, знахідки римських медальйонів на східнослов'янських землях ілюструють політичні взаємини союзницького типу, в які східнослов'янська суспільна верхівка вступила з римською адміністрацією в IV ст.¹⁵ Ці медальйони жалувалися від імені імператора тим з представників «варварської» правлячої верхівки, які або визнавали його номінальну владу, або, щонайменше, зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету щодо римлян. Давні слов'яни в цьому відношенні не були винятком. Таким чином, знахідки римських монет на східнослов'янських землях є важливим джерелом для вивчення не лише економічного розвитку східних слов'ян, а й їх військово-політичної діяльності.

Доба, що настає за падінням Римської імперії, в історії нашої країни іноді характеризується, як «період безгрошів'я»¹⁶, або «безмонетний період»¹⁷.

Дійсно, монети VI—VII ст. на території східнослов'янських земель зустрічаються надзвичайно рідко; зокрема, в межах сучасної УРСР тепер відомі лише поодинокі знахідки (правда, іноді у вигляді кладів, але вже не чисто монетних, а переважно речових). Наприклад, в с. Білорівка (Амвросіївський район Донецької обл.) був знайдений клад монет Юстиніана I, але його навряд чи можна зв'язати з діяльністю тих племен, які були носіями черняхівської культури і в середовищі яких поширювалися римські монети.

Натомість на території східнослов'янських земель маємо кілька багатих речових скарбів, у складі яких були візантійські монети VII ст.: Перещепинський, Макухівський, Новосанжарський. До тієї ж групи належить і відомий Келегейський клад, який хоча і знайдений на Херсонщині, але топографічно зв'язаний з великим Дніпровським водним шляхом.

Окремі знахідки візантійських монет VI—VII ст. трапились на території сучасної УРСР в небагатьох місцях: в с. Печена на Кіровоградщині монета Іраклія (VII ст.) була знайдена в похованні; в с. Черепин (біля Корсуня-Шевченківського) на поселенні черняхівської культури трапилася монета імператора Маврикія (рубіж VI і VII ст.), а в Києві, на Замковій горі,

¹⁴ М. Ю. Брайчевский, Некоторые данные об участии восточных славян в событиях на Дунае 248—251 гг. н. э., КС ИА АН УССР, вып. 3, К., 1954.

¹⁵ М. Ю. Брайчевський, Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. н. е., «Археологія», т. VIII, К., 1953.

¹⁶ В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, Херсон, 1903.

¹⁷ В. В. Кропоткин, Клады..., стор. 20, наст.

де також існує культурний шар середини I тис. н. е., — монети Анастасія та Юстиніана I. Ще одна монета Юстиніана I була знайдена в Києві на Подолі. Ці чотири знахідки важливі тим, що так чи інакше зв'язані з пам'ятками, залишеними, без сумніву, місцевим населенням.

Крім того, можна назвати кілька знахідок окремих монет Анастасія (Херсон), Юстина I (Кічкас на Запоріжжі; Краснопілка на Уманщині; Лимарівка в Донбасі), Юстиніана (Сміла; Фурси на Білоцерківщині; Капустинці на Тернопільщині; кол. Мотронинський монастир на Чигиринщині; Кічкас на Запоріжжі; Лопатна в Молдавії), Юстина II (Ольвія). Не визначені ближче монети VI ст., знайдені в м. Первомайську, на Куп'янщині та на Старобільщині. Знахідки окремих візантійських монет VII ст. відомі у Нижній Дуванці Луганської обл. (монета Константина IV Погоната) та у невизначеному ближче пункті кол. Куп'янського повіту (монета Константина II і Константина IV).

Другу (ще менш численну) групу монетних знахідок становлять східні монети — сасанідські та арабські. До VI ст. відносяться лише іранські монети, знайдені у великій Бабці (Старосалтівський район Харківська обл.), у відомому Салтівському могильнику, а також у складі більш пізніх знахідок, разом з арабськими монетами VIII—IX ст. (Яриловичі і хут. Паристовий на Чернігівщині, Новолазарівка на Миколаївщині). Арабські монети VIII ст. знайдені у похованнях Салтівського могильника, в кількох пунктах на Харківщині (Велика Бабка, Верхній Салтів, Ханківський хут., Куп'янськ, Зміїв, Нетечинська гірка, а також у не визначених точно місцях Вовчанського, Зміївського та Куп'янського повіту).

Такі ж знахідки були в одному з поховань Київського ранньосередньовічного некрополя в районі Куренівки і в невідомому ближче пункті кол. Подільської губ. Треба сказати, що арабські монети VIII ст. були також неодноразово знайдені вкладах IX, X і ще пізніших часів (деякі київські клади, Любецький, Полтавський 1898 р., Нижньо-Сироватський та ін.).

Отже, кількість монетних знахідок VI—VIII ст. справді дуже незначна і не йде в жодне порівняння з кількістю знахідок римських монет. До того ж значний процент цих знахідок (особливо — східних монет) припадає на райони, порівняно бідні знахідками римських монет (степова смуга, Харківщина і Донбас), що не входили до ранньослов'янських (черняхівських) земель. Якщо брати до уваги знахідки тільки на основній території поширення черняхівської культури, кількість їх буде ще більш мізерною.

Враховуючи незначну кількість монет цього часу, знайдених на наших землях, особливо ж порівнюючи їх з величезною кількістю знаходжуваних тут же монет перших століть нашої ери

та IX—X ст., більшість дослідників твердить про майже повне зникнення монетного металу з обігу в цей час. Правомірність цього висновку здається настільки очевидною, що ніхто не робить навіть найменшої спроби хоч якось обґрунтувати його, очевидно, вважаючи, що час обертання монети загалом мусить співпадати з часом її надходження, а останній — з часом карбування тих монет, які були об'єктом торговельних операцій.

Але ця передумова є в корені невірною, і, вважаємо, настав час нарешті рішуче відкинути її. Завдання дослідження потребує вироблення таких методів, які справді допомогли б відтворити реальну картину історії монетного обігу на території нашої країни. У зв'язку з цим насамперед треба підкреслити принципову різницю між становищем, коли у грошовому обігу використовуються монети власного, місцевого виробництва, і становищем, коли у обігу знаходиться переважно (чи навіть виключно) монета чужоземна. Не можна ті методи, якими оперують дослідники, скажімо, історії грошового обігу у Римській імперії чи у Візантії, або навіть у містах Північного Причорномор'я, механічно переносити на вивчення економічної історії «варварських» (в тому числі і східнослов'янських) племен.

Починати тут доводиться здалеку і, насамперед, з оцінки самого матеріалу, тих конкретних знахідок, які є об'єктом дослідження. Головним при цьому є проблема їх датування.

Дата на монеті засвідчує лише час випуску її у світ. Але археолог має справу не з монетою, а із знахідкою монети, що далеко не одне й те саме. Дата випуску монети має абсолютне значення для нумізмата, тобто для дослідника, що вивчає історію монетної справи, але не для історика, який має справу з розвитком грошового обігу. Очевидно, немає потреби спеціально доводити, що теоретично кожна монета могла потрапити в землю через який завгодно час після свого виходу в світ; скажімо, монета II ст. могла бути закопаною в землю (або просто загубленою) не лише в III—IV, а й у X, XV або XX ст. Тому проблема датування монетних знахідок є проблемою цілком реальною і актуальною і до того ж досить складною; принаймні в деяких випадках.

Сказане, безперечно, стосується і наших, східнослов'янських знахідок римських монет. В археологічній практиці у нас ці монети широко використовуються як основа для датування: досить знайти на поселенні чи в похованні, скажімо, денарій когось з Антонінів, щоб це поселення чи поховання було «точно» датоване II (в крайньому випадку II—III) ст. н. е. Відзначимо, до речі, що саме на цьому ґрунті базується неправильне датування черняхівської культури часом не пізніше рубежа IV—V ст.: дослідники неправомірно змішують час припинення надходження нових римських монет на територію поширення культури з часом зникнення самої культури. Однак насправді

ці два моменти абсолютно не зв'язані один з одним; адже черняхівська культура могла існувати і без припливу нової римської монети.

Так само було б зовсім неправильно думати, що різке скорочення, а далі й повне припинення надходження римської монети на східнослов'янські землі обов'язково повинно було потягти за собою негайне випадіння з обігу тих монет, які на той час уже були в ньому. Навпаки, саме через те, що нові маси монетного металу вже не надходили до древньослов'янського суспільства, це суспільство, яке, звичайно, не змінило своєї економічної природи і потреби якого в цьому металі, треба думати, не зменшувалися, повинно було особливо цінувати монети, які воно вже мало. Отже, саме завдяки тому, що древні слов'яни починаючи від III ст. майже не одержували нової монети, вони так довго утримували в обігу старі денарії кінця I—II ст. н. е. Звідси висновок, що значна частина знахідок римських монет I—II ст. повинна датуватися (і, отже, датувати ті комплекси, до складу яких ці монети входять) не II ст., а значно пізнішим часом — можливо, аж до другої половини I тис. н. е. включно.

Цю тезу можна підтвердити деякими конкретними фактами — знахідками кладів, які датуються IV—V ст. н. е., але складаються з монет починаючи від I—II ст. Такі клади відомі нам у багатьох пунктах на території України: Борочицький клад, знайдений на Волині, містив переважно монети I—II ст. та одну монету другої половини IV ст.; клад з Берегового на Закарпатті складався з монет, які охоплювали час від Доміціана (I ст. н. е.) до Константина Великого (IV ст.); клад з Брестова (Закарпаття) — монети від Сабіни (II ст. н. е.) до Валента (кінець IV ст.); клад з Мукачєвого — від Антоніна Пія (II ст.) до Гонорія (початок V ст.); клад з Городища Пустоварівського (Київщина) — монети від Веспасіана (I ст.) до Констанція II (середина IV ст.); клад з Крилоса на Станіславщині — від Веспасіана (I ст.) до Граціана (кінець IV ст.); клад із Заболотова (Станіславська обл.) — від Фаустини Старшої (II ст. н. е.) до Валентиніана I (друга половина IV ст.); клад із Снятина (там же) — від Марка Аврелія (II ст.) до Констанція II (середина IV ст.); клад з Курилівки (Чернігівщина) — від Доміціана (I ст.) до Проба (кінець III ст.); клад з Сучави (Румунська Буковина) налічував монети від Юлія Цезаря (I ст. до н. е.) до Констанція II (середина IV ст.) і т. д.

Клад з Чернієва містив не лише римські монети I—IV ст., а й ще пізніші — візантійські та арабські¹⁸.

¹⁸ В. В. Кропоткін в кількох своїх виступах намагався твердити, що деякі з цих кладів не клади, а монети, які нібито походять з різних знахідок

Надзвичайно важливі дані про кількість співвідношення різних хронологічних груп у складі одних і тих самих знахідок. У Борочицькому кладі, наприклад, монет I—II ст. налічувалось понад тисячу, а з пізніх монет знайдена лише одна — медальйон імператора Йовіана (363—364 рр.). У Пустоварівському кладі (Київщина) знайдено кілька сот монет I—II ст. і перстень з вставленою до нього замість теми монетою імператора Констанція II (337—361 рр.). У кладі з Пашківки біля Ніжина було 1312 монет I—II ст. і дві фібули V ст. і т. д. Все це свідчить про те, що в IV—V ст. кількість римських монет I—II ст. (тобто монет періоду масового припливу римського срібла на східнослов'янські землі, які продовжували зберігатися у обігу) була дуже великою і набагато перевищувала кількість монет IV—V ст.

Але чи можна думати, що вся ця маса монет I—II ст., яка зберігалася в східнослов'янському суспільстві і в IV—V ст., могла випасти з обігу саме в V ст.? Очевидно, ні; це було б зовсім незрозумілим явищем. Тим часом, поки що не знаємо жодного кладу, який містив би в собі монети I—II ст., але закінчувався б на монеті VI, VII або VIII ст. Пояснюється це не тим, що в той час монет I—II ст. вже не було у обігу, а тим, що монети VI—VIII ст. становлять на східнослов'янських землях надзвичайну рідкість. Отже, малоімовірно, щоб клад, закопаний в VI або VII ст., містив монети більш пізні, аніж рубіж IV—V, а то й II і III ст.

Майже аналогічна ситуація спостерігається у Західній Європі. Там римські монети були в обігу аж чи не до X—XI ст. включно: маємо чимало кладів цього часу, до складу яких входили і римські денарії I—II ст.¹⁹ Подібні знахідки є і на східнослов'янських землях, хоча й у невеликій кількості (власне кажучи, нам відомі дві знахідки: вже згадуваний Черніївський клад та клад, знайдений в с. Спанки Ленінградської області). Проте значення цих знахідок переоцінити важко. О. В. Фенін²⁰ на основі Черніївського кладу та знахідок римських монет у культурних шарах деяких древньоруських городищ твердив, що у східних слов'ян римські монети дійсно утримувалися

(див.: В. В. Кропоткін, Из истории денежного обращения в Восточной Европе в 1 тыс. н. э., СА, № 2, 1958, стор. 283; № 1, 1961, стор. 304; його ж, Клады..., стор. 19), але жодних аргументів на користь цього твердження не навів; тим часом кількість монет, знайдених у цих кладах, і повнота хронологічного діапазону робить таке припущення неймовірним.

¹⁹ М. Ю. Брайчевський, Римська монета на території України, К., 1959, стор. 113 (наведений тут список аж ніяк не претендує на повноту).

²⁰ О. В. Фенін, Знахідки римських монет у Прикарпатті, «Археологія», т. V, К., 1951, стор. 98.

в обігу аж до X—XI ст. Цей висновок цілком законний, хоча й вимагає додаткового обґрунтування²¹.

Про те, що традиція римського денарія (коли не сам денарій) дійсно доживає до часів Київської Русі, свідчать спостереження В. Л. Яніна над ваговою стороною грошової системи Київської Русі²². Як виявилось, ця система безпосередньо зв'язана з римською монетною системою, причому саме того часу, коли здійснювався особливо широкий приплив римського срібла на східнослов'янські землі. Янін встановив, що в основі древньоруської монетної системи лежить стародавня гривна вагою 68,22 г. Вага цієї гривни рівно в 20 разів перевищує вагу денарія часів від Нерона до Септимія Севера (3,41 г), тобто саме того, який мав найбільше поширення на древньослов'янських землях. Отож, гривна IX ст. становила собою монетну одиницю, що вартістю дорівнювала 20 денаріям; разом з тим маємо і подвійні гривни (за думкою В. Л. Яніна, — найдавніші), які дорівнюють 40 денаріям (тут бачимо вияв давнього в слов'янських країнах рахунку на сорок).

Отже, римський денарій I—II ст. н. е. був покладений в основу древньоруської грошової системи; з цього випливає, що «період безгрош'я» — явище ілюзорне; що такий період реально не існував і що в історії грошового обігу у східних слов'ян «період денарія» безпосередньо пов'язується з періодом Київської Русі, коли головною монетною одиницею стає древньоруська гривна.

Гадаємо, є всі підстави вважати, що традиція, про яку йдеться, полягала перш за все в збереженні самим денарієм I—II ст. функцій грошей у східних слов'ян не лише в перші століття нашої ери, а й пізніше, аж доки остаточно оформилася оригінальна древньоруська монетна система. Таким чином, можна думати, що римський денарій утримувався в обігу протягом тривалого часу, в тому числі і в середині I тис. н. е., а може навіть до епохи ранньої Київської Русі, причому процес його випадіння з обігу діяв дуже повільно: поступово зменшувалась кількість монет, що в кожний даний момент продовжували зберігати функції грошей (як функцію засобу обігу, так і функцію скарбів).

²¹ Е. Веловейський, правда, висловлює сумнів, наскільки ці знахідки можуть служити справжнім доказом тривалості обігу римських денаріїв у європейських народів до часів розвинутого середньовіччя («Archeologia», т. XI, Warszawa—Wrocław, стор. 212—213). Автор вважає, що вони скоріше походять із знахідок римської доби, хоча багаторазовість фактів і те, що вони не виходять за хронологічні рамки XI ст., змушує нас до обережності. Очевидно, це питання вимагає допрацювання.

²² В. Л. Янін, *Денежно-весовые системы домонгольской Руси* (автореферат диссертации), М., 1954, стор. 15—16; *Денежно-весовые системы русского средневековья*, М., 1956, стор. 190—202.

Важливим є питання про те, яким чином римські монети втрачали функції грошей у слов'янському суспільстві. Однією з основних причин, що зумовлювали розвиток цього процесу, була втрата скарбами своїх власників. Але разом з тим не можна не враховувати і процесу поступової утилізації монетного металу, який, безперечно, діяв і в древності. В процесі обертання монети зношувалися: вони втрачали свою первісну вагу, зображення на них стиралися; коротше кажучи, вони поступово втрачали якості монети. Треба думати, що зношені екземпляри йшли у перетоплення, утилізувалися як металева сировина ДЛЯ виготовлення різного роду срібних виробів 23.

Цей факт дуже важливий з культурно-історичної точки зору. Відомо, що ювелірне ремесло східних слов'ян в середині I тис. н. е. досягло дуже високого рівня (так звана культура пальчатих фібул), але не менш добре відомо й те, що Східна Європа, дуже багата залізом, зовсім не мала родовищ кольорових металів. Отже, питання про те, звідки древньослов'янські ювеліри одержували ці метали, зокрема срібло, має неабияке значення.

Тим часом, характерною рисою культури східноєвропейських племен — на протязі багатьох епох — аж до середини I тис. н. е. — була майже повна відсутність срібних виробів. Корінним чином справа міняється в середині I тис. н. е. В цей час срібні вироби стають досить поширеним типом знахідок. Серед речей так званого комплексу пальчатих фібул знаходимо срібні фібули, речі поясного набору (пряжки, наконечники поясів та декоративні бляшки), сережки, скроневі кільця, браслети, шийні гривни тощо. Серед них маємо речі, виготовлені з високопробного срібла, часом дуже масивні, на які йшло багато металу. Звідки цей метал брався? Не бачимо іншої відповіді, як припущення про утилізацію римських монет, які перед тим знаходилися у обігу і поступово знецінювалися.

На перший погляд тут можна побачити суперечність: адже вище говорилося про те, що від III ст. н. е., коли приплив римських монет на територію східних слов'ян скоротився дуже різко, слов'яни мусили особливо цінувати денарії I—II ст. і тому, само собою зрозуміло, дуже неохоче утилізували їх в якомусь іншому вигляді. Але треба зрозуміти, що ця утилізація мала вимушений, зумовлений характер: очевидно, у перетоплення йшли переважно ті монети, які вже так чи інакше втрачали свою якість і були мало придатними для вжитку як гроші. Але разом з тим тут повинен був діяти і зворотний процес набування срібними виробами не властивих їм грошових функцій.

В умовах розвинутого грошового господарства спрацьовані (демонетизовані) монети йдуть у переплавку, щоб стати сировиною для карбування нової монети. Східні слов'яни в середині I тис. н. е. ще не знали власного автократного карбування, ступінь їх соціального розвитку ще не поставив це явище на порядок денний. Якщо й з'являлися якісь спроби карбувати нові монети, то вони необхідно мусили набирати характер наслідування римських зразків, як прагнення відтворити ті якості, які монета втрачала в процесі обертання. Такі «варварські наслідування» римських монет відомі на східнослов'янських землях і знахідки їх, зрештою, не становлять якоїсь виняткової рідкості ²³.

Як показує перегляд наявних даних, наслідування відносяться до порівняно пізнього часу — до кінця «періоду римського денарія», коли за зразок беруть не стільки денарії, скільки золоті монети (ауреуси тощо), тобто ті зразки, що мали порівняно більш високу вартість. Неважко зрозуміти, що таке явище не могло набрати універсального значення, бо виготовлення нових монет за римськими зразками вимагало затрати чималих зусиль, тоді як функції грошей, зрештою, могли виконувати звичайні злитки срібла або певного роду срібні вироби.

В. Л. Янін висловив дуже важливе і цікаве припущення, що в середині I тис. н. е. протягом часу, що відділяє «період римського денарія» від «періоду арабського дірхема», у східних слов'ян функцію грошей могли виконувати срібні вироби ²⁴. Це припущення здається нам цілком закономірним, хіба з тією поправкою, що в такій ролі, мабуть, виступали не всі срібні речі, які були у східних слов'ян, а, може, деякі категорії з них. Серед останніх, очевидно, перше місце належало шийним гривнам. Від назви речі, яку носили на шиї, пішов, як відомо, термін «гривна», від «грива», «загривок», але гривною в древній Русі називався і злиток монетного металу, який мав точно визначену вагу і певну форму. Це була головна грошова одиниця Київської Русі — весь рахунок тут вівся саме на гривни (див., напр., відповідні статті «Руської Правди»).

Те, що такі зовсім різні і несхожі одна на одну ані формою, ані походженням, ані призначенням речі, як шийні і монетні гривни, мають одну назву, можна пояснити лише тим, що обидві вони протягом певного часу мали однакові функції, а оскільки монетна гривна не могла служити прикрасою і носитися на шиї, доводиться думати, що саме шийна гривна ви-

²³ М. Ю. Браїчевський, Римська монета..., стор. 84—91. На жаль, точне місце карбування цих монет поки що не відоме.

²⁴ В. Л. Янін, Денежно-весовые системы русского средневековья, стор. 206.

конувала функцію грошей. Тільки так можна пояснити той факт, що назва шийної прикраси — «гривна» — стала терміном для позначення грошового знаку. Разом з тим, враховуючи, що слово це перейшло від шийної гривни на монетну, а не навпаки, мусимо визнати, що воно виникло спочатку як назва прикраси, і, отже, шийна гривна в функції грошей передуює виникненню монетної гривни.

Найдавніші шийні гривни на східнослов'янських землях відносяться до VI—VII ст. (тобто до того часу, коли закінчується «період денарія»). Ці гривни становили срібний прут з однаковим перекроєм по всій його довжині, загнутий обручем, з дуже простим замком у вигляді петлі на одному кінці і гачка на другому. Такі гривни як злитки монетного металу були зручні у використанні: їх можна було рубати чи ламати на які завгодно куски, вага яких була прямо пропорціональна їх довжині. І такі гривни VI—VII ст. дійсно зустрічаються у розламаному чи порубаному вигляді.

Значний інтерес з точки зору питання, яке розглядається, становить відомий Мартинівський клад, датований VI—VII ст.^{25–26} В ньому було знайдено багато срібних речей: велику пальчатку фібулу, речі поясного набору, срібний посуд візантійського виробництва, декоративні бляшки, які зображують людей і тварин тощо. Знайдено тут і кілька срібних гривен щойно описаного типу. Серед них були екземпляри поламани чи розрубані на куски. Привертають увагу також характерні срібні предмети, які звичайно трактуються як привіски, хоча спосіб їх носіння не зовсім ясний. Ці предмети зроблені з товстого срібного дроту, скрученого у вигляді спіралі чи двох спіралей — у формі окулярів. Частина з них більш складна за формою: основний товстий дріт обкручений більш тонким, іноді позолоченим.

Напрошується припущення, що ці речі — також монетні злитки, які разом з гривнами давали можливість досить точно дозувати метал: найбільш товстий прут використовувався тоді, коли потрібна була велика кількість металу; більш тонкий дріт «привісок» — для менш значних операцій; нарешті зовсім тонкий дріт обмотки служив дрібною розмінною монетою.

Думка про те, що деякі ювелірні вироби середини I тис. н. е. (причому не тільки срібні) могли служити монетним знаком, висловлювалася і раніше. Так, К. М. Мельник припускала, що кількості кілець різного діаметра, скручених з рівномірно нарізаних полосок бронзи, знайдені у кладі з Лісових Скибинців на Таращанщині, були дрібним міновим знаком²⁷. Ця

^{25–26} Зберігається в Київському історичному музеї.

²⁷ «Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве», К., 1899, стор. 77.

думка здається цілком правдоподібною і добре узгоджується з гіпотезою В. Л. Яніна.

Можна твердити цілком впевнено, що протягом V—VII ст. східні слов'яни не припиняли грошового обігу і що причини, які на початку нашої ери зумовили виникнення останнього, не зникли в середині I тис. н. е. і продовжували діяти в цей час не менш активно.

Епоха середини I тис. н. е. в історії східних слов'ян була насичена бурхливими подіями — упертою боротьбою з Візантійською імперією, слов'янською колонізацією Балканського півострова і т. п. Ці події мали неабияке значення щодо можливостей переміщення грошових цінностей з Візантії на північ, на територію «варварських» племен. Серед тих дуже нечисленних монет VI—VII ст. н. е., які трапляються на східнослов'янських землях, бачимо монети візантійські і іранські. Відзначимо, що монети VI—VII ст., знайдені на території сучасної УРСР, іноді входили до складу скарбів, і то найбагатших, як, наприклад, Перещепинського.

Римські монети потрапляли до східнослов'янського суспільства переважно в результаті торгівлі наших предків з римськими провінціями. Ця торгівля практично припинилася в III ст. н. е., а в V ст. стала зовсім неможливою. Жодних свідчень про торговельні відносини слов'ян з Візантією чи, тим більше, з Іраном в VI—VII ст. ми не маємо. Якщо візантійські чи іранські монети все ж таки потрапляли сюди, то причини цього були зовсім іншими і зв'язані не стільки з економічними, скільки з політичними відносинами.

VI—VII ст. — епоха Балканських війн, епоха широкого наступу східних слов'ян на візантійські володіння. Протягом III—IV ст. слов'яни (в тому числі й східні) заселили землі на північ від Дунаю, а на початку VI ст. розпочали наступ на Балкани²⁸. Перша половина VI ст. була ознаменована безперервним ланцюгом слов'янських вторгнень у балканські володіння імперії, які спочатку мали сезонний характер: за свідченням Прокопія, вперше на зиму в межах імперії слов'яни залишилися під час війни 550—551 рр.²⁹ У другій половині VI ст. і протягом усього VII ст. здійснювалася слов'янська колонізація балканських земель (та й не тільки Балкан), але й в цей час слов'яни, безперечно, не втрачали зв'язків з своєю батьківщиною.

Матеріальними слідами активного руху слов'ян проти Візантії і є знахідки дорогоцінних речей візантійського виробництва, що траплялися на корінних слов'янських землях (скарби типу

²⁸ М. Ю. Брайчевский, К истории расселения славян на византийских землях, Византийский Временник, т. XIX, М., 1961.

²⁹ Procopii, De bello gothico, III, 40, 33.

Мартинівського, Перещепинського та ін.). Разом з цими речами суди потрапляли і монети.

Про те, що слов'яни, які діяли в придунайських землях у VI—VII ст., мали гроші, є прямі свідчення джерел. Так, Прокopій повідомляє, що в 551—552 рр. слов'яни платили гепідам за переправу через Дунай по статеру з голови³⁰. Коментуючи це повідомлення, Б. Т. Горянов підкреслював, що воно свідчить про значний розвиток товарно-грошових відносин серед слов'ян, про нагромадження в їх руках значних монетних мас внаслідок захоплення військової здобичі³¹.

Трохи складніше стоїть справа з іранськими монетами, оскільки з Іраном в VI—VII ст. стосунки східних слов'ян здаються менш очевидними. Але не можемо скидати з рахунку й того, що речі іранського (сасанідського) походження на східно-слов'янських землях також знаходили неодноразово: досить згадати той же Перещепинський скарб, у складі якого кількість дорогоцінної утварі іранського виробництва навіть перевищує кількість візантійських речей; знахідки сасанідських ваз у Хонякові на Волині, в Заліссі на Тернопільщині і т. д. Повинні були існувати якісь канали, по яких іранські вироби потрапляли до східних слов'ян. А. А. Бобринський, публікуючи Перещепинський клад³², висловив думку про те, що іранські речі, виявлені у ньому, були захоплені на території Візантії разом з речами візантійського виробництва і привезені у Східну Європу. Очевидно, не можна ізолювано розглядати питання походження речей і монет на східнослов'янських землях; отже, це припущення повинно бути поширене і на монети. Адже у Візантії, треба думати, в обігу існували монети різного походження і навіть легше уявити собі таке посереднє поширення монет, аніж речей.

Другим припущенням може бути гіпотеза щодо потрапляння іранських монет і речей до Східної Європи у зв'язку з участю східних слов'ян у військових діях Візантії проти Ірану. Як відомо, анти іноді виступали як союзники імперії в її боротьбі проти зовнішніх ворогів — готів в Італії, а також і проти сасанідської Персії. Зокрема, Агатій повідомляє про участь антив у військових діях візантійців проти Ірану в районі Кавказу в 554—555 рр., згадуючи навіть деяких антських військових начальників по іменах³³. Отже, не буде нічого дивного в тому, що під час подібних дій окремі антські воїни захоплювали здобич

³⁰ Прокоріі, назв. праця, IV, 25, 5—6.

³¹ Б. Т. Горянов, Славянские поселения VI в. и их общественный строй, ВДИ, № 1, 1939, стор. 316—317.

³² А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, № 34, СПб., 1910—1914.

³³ Agathiae, Historii, III, 6—7; 21.

і, повертаючись додому, могли приносити з собою і речі і монети іранського походження.

Нарешті не можна не відзначити можливість одержання східними слов'янами іранських речей і монет через посередництво кавказьких племен, особливо — аланів, з якими у них в середині і на початку другої половини I тис. н. е., безперечно, були певні стосунки (про що незаперечно свідчать спільні риси в культурі обох народів, зокрема в галузі ювелірного мистецтва і кераміки).

Очевидно, всі ці три моменти треба мати на увазі, говорячи про причини потрапляння іранських монет і речей VI—VII ст. на східнослов'янські землі. Але разом з тим слід ще раз рішуче підкреслити дуже незначну кількість сасанідських монет, знайдених на території Східної Європи.

VIII ст. було початком нового піднесення у розвитку племен Східної Європи, а в IX ст. виникає Київська Русь — перша велика держава східних слов'ян. Одночасно починається і новий період в історії грошового обігу у східнослов'янському суспільстві, який умовно можна назвати «періодом дірхема». Умовність цього терміну пояснюється тим, що головною монетною одиницею в цей час була древньоруська гривна, але характерною рисою грошового обігу на Русі протягом IX—початку XI ст. було надзвичайне поширення тут арабських срібних дірхемів. Ці дірхеми почали проникати на східнослов'янські землі, очевидно, ще в VIII ст., але в IX—X ст. буквально наводнили грошовий ринок Русі (як, зрештою, і більшість інших європейських країн). Проблема дірхема у східнослов'янській економіці правильно поставлена і в основному розв'язана в літературі, але треба підкреслити, що загальна картина в цей час не була простою: адже крім дірхема на Русі оберталися і західноєвропейські монети, і візантійські, не кажучи вже про монетні злитки (гривни) та монети власного, древньоруського карбування. Отже, в цьому відношенні «період дірхема» докорінно відрізняється від «періоду денарія» і нагадує «безмонетний період». В цьому не можна не вбачати певної закономірності, зокрема у використанні срібних злитків як грошової одиниці.

Але разюча різниця у кількості монет арабських, з одного боку, і візантійських та західноєвропейських, з другого, знайдених на східнослов'янських землях, вимагає спеціального пояснення. Деякі дослідники вбачали причину цього у тому, що торговельні відносини Русі з Візантією та Заходом були менш інтенсивними, ніж зі Сходом³⁴. Але не можна не відзначити, що кількість чужоземної монети, яка потрапляє на ті чи інші землі, далеко не завжди знаходиться у прямо пропор-

³⁴ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 126.

ціональній залежності від ступеня інтенсивності торговельних зв'язків населення цих земель.

І в даному випадку, коли ще можна погодитися з тезою про подекуди менш активний обмін Русі з країнами Заходу, порівнюючи зі Сходом, Візантія була головним контрагентом її зовнішньої торгівлі, особливо в кінці IX—X ст. Про це дуже переконливо свідчать найрізноманітніші джерела. Відомо, що в X ст. Русь навіть здійснювала військові походи проти Візантії, щоб забезпечити свої торговельні інтереси: в договорах Русі з греками, укладеними Олегом та Ігорем, питання, зв'язані з торгівлею, займають чи не найперше місце³⁵.

Велику увагу русько-візантійській торгівлі приділяють й інші джерела як древньоруські (літописи та ін.), так і іноземні. В них знаходимо чимало прямих свідчень інтенсивності торговельних зв'язків Русі з імперією (досить згадати повідомлення Константина Багрянородного)³⁶.

Отож, не може бути сумніву, що торгівля ця мала досить розвинутий характер. Але якщо б хтось прагнув оцінити її масштаби на основі знахідок візантійських монет IX—X ст. на території Русі, які є у нашому розпорядженні, він безперечно вступив би у конфлікт з всіма іншими джерелами. Пояснення цього явища, на нашу думку, дуже просте: торгівля Русі з Візантією мала не такий активний, більш урівноважений баланс. Русь вивозила з Візантії приблизно стільки ж товарів, скільки туди ввозила; тому паралельно припливу візантійського срібла чи золота до рук слов'янських купців діяв і зворотний вплив монетного металу, наслідком чого і є порівняно мала кількість візантійських монет, знаходжуваних на древньоруських землях. В обмін на товари, які Русь вивозила до Візантії (хутро, мед, віск, шкіри, рабів), переважно йшли не монети, як це було в перші віки нашої ери, а інші товари, причому такі, які погано зберігаються в землі (або й зовсім не зберігаються): дорожчі тканини, вино, олія тощо.

Торгівля східних слов'ян з Західною Європою мала в значній мірі локальний характер: її вели далеко не всі міста (переважно — Новгород і Псков) і далеко не з усіма країнами. Переважна більшість знахідок західноєвропейських монет припадає на північну частину Русі, тоді як східна, і особливо південна, Русь майже позбавлені таких знахідок. Закономірності поширення західноєвропейських монет на території Русі, в останній час досліджувані В. М. Потіним³⁷, повинні показати

³⁵ «Повесть временных лет», т. I, М.—Л., 1950, стор. 24—29, 34—39.

³⁶ Constantini Porphyrogeneti, De administrando imperio, IX.

³⁷ В. М. Потин, Особенности притока западноевропейских денариев X—XI вв. и их распространение на территории древней Руси, «Записки Одесского археологического общества», т. I, Одесса, 1960.

специфіку розвитку торговельних зв'язків Русі чи її окремих центрів з різними західноєвропейськими країнами. Але не може бути сумніву, що торговельні відносини Русі з цими країнами були різними за характером. Одна справа зв'язки Русі з своїми безпосередніми сусідами, насамперед з іншими слов'янськими країнами (Польщею, Болгарією, Чехією і т. д.), і зовсім інша — проблема русько-скандинавських зв'язків, русько-германської торгівлі, зв'язків з середземноморськими країнами і т. д.

Дослідження цих питань вимагає оцінки загальнополітичної ситуації в той чи інший період, економічної кон'юнктури і багатьох інших умов.

Говорячи про добу Київської Русі, треба підкреслити, що у дослідженні економічних (і всяких інших) зв'язків з чужими країнами важливим джерелом є не лише знахідки іноземних монет на території Русі, але й знахідки древньоруських монет на території інших країн. Такі факти існують, але, на жаль, ще не привернули спеціальної уваги дослідників.

Що ж стосується арабських монет, то зв'язана з ними проблема контактів з країнами мусульманського Сходу не може бути висвітлена для Русі ізольовано. В IX—X ст. арабський дірхем був головним фондом поновлення запасів срібного металу не лише для Русі, а й для багатьох інших європейських країн. Володіючи срібними копалинами Іспанії, араби монополізували срібну металургію в своїх руках; все, що карбувалося в Європі в цей час, зрештою, так чи інакше виходило з арабського дірхема. Не дивно, що у багатьох європейських країнах (в тому числі і на Русі) місцеве карбування так само набувало характеру наслідування арабських зразків. У Франції, наприклад, деякі феодали карбували монету з арабськими написами (в тому числі з ім'ям Мухаммеда) ще в XIII ст.³⁸

На Русі так звані «варварські наслідування» арабських монет (тобто монети місцевого, древньоруського виробництва, які наслідують арабські зразки) становлять досить поширену групу археологічних знахідок на відміну від наслідувань візантійських чи західноєвропейських монет, які трапляються дуже рідко. Місцеве походження цих наслідувань поза сумнівом, бо неодноразово знаходили матриці для їх виготовлення³⁹.

Найдавніші монети автократного карбування, тобто монети, випущені від імені своїх власних князів, на Русі з'явилися в часи правління Володимира Святославича, тобто в кінці

³⁸ А. Марков, Топография кладов восточных монет, СПб., 1910, стор. 107.

³⁹ «Нумизматический сборник», т. II, М., 1913, стор. 334—335; А. Марков, вказ. праця, стор. 3.

X ст. Відомі також монети Святополка Володимировича та Ярослава Мудрого, але загалом треба визнати, що автократне карбування на Русі не прищепилося: місцева монета не витримувала конкуренції з іноземною (арабською); зрештою, в ній не було особливої потреби. Феодальна децентралізація Русі, що розпочалася після смерті Ярослава, мало сприяла зміцненню власного місцевого карбування. В умовах, які утворилися на Русі в кінці XI ст., особливо в XII ст., воно могло існувати лише у вигляді випуску багатолінійних місцевих серій в кожному значному політичному центрі, що утворювало б чималі труднощі для збереження єдиної загальноруської грошової системи. А оскільки так зване феодальне роздрібнення Русі являло собою суто політичне явище і аж ніяк не означало економічної ізоляваності удільних князівств, наявність такої системи була необхідною умовою нормального господарського розвитку Русі в цілому. Через відсутність власних родовищ срібла на Русі східні слов'яни і в XI—XIII ст. могли бачити єдине джерело сировини для всякої місцевої монетної серії лише у довізному сріблі, що знову-таки надходило переважно у вигляді готової монети. Робити ж з них нові монети, особливо в умовах ослаблення центральної влади, яка і без того мала досить проблем, було недоцільно.

Тому, мабуть, мають рацію ті дослідники, які вважають, що автократне карбування древньоруської монети в кінці X—першій половині XI ст. мало не стільки економічне, скільки політичне значення: ці монети не могли, звичайно, забезпечити (через свою нечисленність) потреби ринку у загальному еквіваленті, а тим більше витіснити з обігу арабську монету, але мали на меті ще раз ствердити владу київського князя як великого державця. Коли ж ця проблема була розв'язана і значення Русі як держави було визнане всіма народами, потреба в такій демонстрації відпадала, і тому від власного карбування швидко відмовилися. Натомість головне місце в обігу посідали злитки срібла — гривни, як великі грошові одиниці високої вартості, і ті іноземні монети, які ще зберігали свій характер і цінність.

М. Ю. Брайчевский

НУМИЗМАТИКА В ТЕМАХ РАННЕЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ПЛЕМЕН

Резюме

Нумизматический материал занимает существенное место в системе исторических источников: от него непосредственно зависит разрешение ряда важных исторических проблем в древней истории нашей страны. При этом не-

обходимо строго различать два аспекта: нумизматический (комплекс вопросов, связанных с историей выпуска тех или иных монет в обращение) и археологический (комплекс проблем, связанных с закономерностями попадания этих монет в землю). Размежевание этих аспектов особенно важно в том случае, когда речь идет о находках иноземных монет (то есть о тех случаях, когда место чеканки и место обращения не совпадают). Это справедливо в отношении древнеславянских земель: наиболее ранние монеты, которые здесь имели хождение, были иностранного (римского, византийского, арабского) происхождения. Поэтому в отношении ранней истории славянских народов находки таких монет могут иметь значение только в археологическом, но не в нумизматическом аспекте.